

CARLO SFORZA İLE İLGİLİ İNGİLİZ KAYNAKLARI

Vera Costantini¹

Nilay Kanarya²

Ekim 1920’de Giacomo de Martino’nun Londra Büyükelçisi olarak atanması, İngiliz Dışişleri Bakanı George Curzon’da şaşkınlık ve endişe uyandırmıştı. Aslında İtalyan diplomatın üçlü ittifaka olan sempatisi ve Fransız karşıtlığı bilinmekteydi. Dahası Berlin’deki görevinin ardından İngiltere’ye gelmesi de tesadüf değildir. İngiltere’nin Roma Büyükelçisi George Buchanan “Savaş sırasında Alman yanlısı olmasından ötürü, dönemin Başbakanı Giovanni Giolitti’nin dostlarının da Alman yanlısı bir tutum sergilemesi gayet doğaldır”³ yorumunu yapmıştır. Endişe öylesine büyüktü ki Curzon, De Martino’nun İngiltere’nin başkentine gelişinin Fransız Büyükelçisini alarma geçirebileceği endişesini paylaşarak mevki-dası Carlo Sforza’dan gerekli güvenceleri almaya zorladı.⁴ Sforza, Buchanan’a derhal yazılı bir yanıt vereceğine ilişkin söz vermeden evvel, Fransızların onun Berlin’den ayrılmasından dolayı oldukça memnun olduklarını ve Londra’ya gelişinden ötürü endişe duymayacağını sözlü olarak izah edecekti.⁵ Yeni Büyükelçinin müttefikler

1 Doç. Dr., Venedik Ca’ Foscari Üniversitesi, Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Bölümü, Türkoloji Anabilim Dalı öğretim üyesi.

2 Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İtalyan Dili ve Edebiyatı Bilim Dalı Doktora programı öğrencisi.

3 National Archives (bundan sonrası için NA), *Foreign Office* (bundan sonrası için FO) 800/155, 1 Kasım 1920.

4 A.g.y., 31 Ekim 1920.

5 A.g.y., 1 Kasım 1920.

arası iyi uygulamaların prensiplerini pekâlâ bildiğini göz önünde bulundurarak De Martino'ya İngiliz – Fransız anlaşmazlıklarını vurgulamaktan kaçınmasını tavsiye etmenin lüzumsuz olduğunu daha sonra Curzon'a yazmıştır. “Buchanan aslında katiyen kabul etmeyecek olmasına karşın mektubunda -bu görev Sforza'yı bizim kadar rahatsız etmektedir” yorumunu yapmıştır⁶. Bu yazışmadan birkaç hafta sonra, Carlo Sforza'nın Rapallo Anlaşması ile elde ettiği diplomatik başarıya açıkça atıfta bulunarak Giolitti'yi “Adriyatik meselesinin başarılı bir şekilde çözümlenmesinden dolayı”⁷ tebrik eden kişi Başbakan David Lloyd George'tu. Yine de birkaç ay içinde, bilhassa 1921 Şubat ve Mart aylarında düzenlenen konferansın ardından, iki hükümet arasındaki samimiyet tuhaf bir şekilde tersine dönme noktasına gelene dek bozulmuştur. Bu durumda istenmeyen bir misafir olarak De Martino, Carlo Sforza'nın yürüttüğü politikayı alelade bir şekilde eleştirerek Dışişleri Bakanlığı'nın muteber muhatabı haline gelmiştir. Bu dönüşüm, Giolitti liderliğindeki yürütme organının bozulması ve onun Pietro Tomasi della Torretta'nın Dışişleri'ndeki görece görev değişikliği ile beraber Ivanoe Bonomi hükümetinin başa geçmesi aynı zamana denk gelmişti. De Martino'yu önceki Bakandan bu kadar keskin bir şekilde uzaklaştırmaya iten ne olmuştu? Bu tutumu ve hükümet değişikliği, başbakanın özel sekreteri Robert Vansittart'ı “İtalyanları hizaya getirebileceğini”⁸ ummaya teşvik etmiştir üstelik. İngiliz Hükümeti ile Giolitti ve Sforza'nın en tanınmış şahsiyetleri arasında yerlerini aldıkları İtalyan liberalizmi arasındaki bu kopuş nasıl ve niçin ortaya çıktı? Bu çalışma, İngiliz arşivlerinde muhafaza edilen birincil kaynakların çözümlemesinden yola çıkarak bu sorulara yanıt vermeyi hedeflemektedir.

İtalya'nın birleşmesinden bu yana özellikle Fransa ve Almanya gibi en yakın Avrupa devletleriyle tartışmayı sürdürdüğü sırada geleneksel İngiliz sempatisinden yararlanan ve karşılık verenler nere-

---

6 Ibidem.

7 A.g.y., 19 Kasım 1920.

8 A.g.y., 11 Temmuz 1921.

deyse Savoie Hanedanlığı kadar İtalyan liberalleriydi. Özgürlükçü düşüncenin ılımlı ve taçlanmış başları (hükümdarları), Prusya'nın endüstriyel gücüne, bundan doğan kalkınma modeline, Avrupa ve dünya çapında harekete geçirdiği ittifaklar ağına büyük bir endişeyle bakanlar İngiliz siyasetçilerin gözde yabancı muhataplarıydılar. İtalya'da "Prusya modeline" duyulan hayranlık, diğer bir deyişle liberalizmin ekonomiye yansımaları ne var ki Üçlü İttifak politikasına büsbütün dönüşmedi. Bilâkis Giampiero Carocci ile birlikte, en ateşli İtalyan Üçlü İttifakçıları bile, ekonomik menfaatlerden⁹ çok Alman yanlısı Francesco Crispi ve İngiliz yanlısı Sydney Sonnino gibi farklı fikirleri bir araya getiren bütünleştirici bir faktör, dahası bir otorite çağrısı olarak anlaşılan bir siyasetin olduğu söylenebilir. Aksine, Kuzey İtalya'da Merkez Bankası etrafından şekillendirilmeye başlayan kapitalizm, hürsularının en münasip tercümanını, Piemonte ve Milano'nun büyük tarihi sağ görüşünün varisi ve kendinden pek emin bir parlamenter olan Giolitti'nin fikirlerinde buldu. Richard Webster, endüstriyel bir kalkınma programına bağlı kalmanın İtalyan toplumu ve politikasını, Giolitti'nin son derece tarafsız tutumu ve Üçlü İttifak'a¹⁰ olan sarsılmaz bağlılığından başka bir şeyi elde edemeyeceği Almanya ile rekabet düzeyine getirdiğini savunmaktadır. Nihayetinde Gaetano Salvemini tarafından kendisine yöneltilen suçlamalar, ülkenin dış politikasını, Osmanlı Bankası'nın hayal kırıklığına uğramış alacaklısı olan Roma Bankası'nın çıkarlarına tabi kılmakla alakalıydı¹¹. Görüldüğü üzere, Curzon'un Dışişleri Bakanlığı'nın samimi ve bitmek bilmeyen nefretinin hedefi olan Giolitti ve destekçileri, ihracat pazarları ve hammadde tedarikçileri arayışındaki tüm İtalyan şirketlerinin çıkarlarını temsil ediyorlardı. Ansaldo, Navigazione Generale, Montecatini ve büyük Alman enerji şirketlerinin İtalyan yatırımlarından doğan şirketlerden diplomatlar, mühendisler ve girişimciler, Birinci Dünya Savaşı öncesi

9 G. Carocci, *Storia d'Italia dall'Unità ad oggi*, Feltrinelli, Milano 1993, s. 19.

10 R.A. Webster, *L'Imperialismo industriale italiano. Studio sul prefascismo 1908-1925*, Einaudi, Torino 1974, s. 475.

11 Id., *A proposito di Tripoli e Giolitti*, "La Voce" içinde, 28 Eylül 1911, yeniden basım Id., *Come siamo andati in Libia e altri scritti dal 1900 al 1915*, editör A. Torre, Feltrinelli, Milano 1963, s. 116.

ve sonrasında Küçük Asya'daki İngiliz muhbirler tarafından en çok endişe 'ulusal acil durum' olarak tanımlandılar.

1914'ün Temmuz ayında İngiliz komutan Heathcote-Smith, İstanbul'daki maslahatgüzar Henry Beaumont'a "İtalyanların Antalya bölgesinde nüfuz politikası izlediklerini" yazmıştır¹². İngiliz ordusunun dikkati, bilhassa Ticaret Bankası'nın temsilcisi Bernardino Nogara'nın grubu üzerinde yoğunlaşmıştır. Heathcote-Smith, İtalyan Bakanlığı'nın yürüttüğü sondaj çalışmaları sayesinde Kos Adası'nda maden çıkarma planı hazırladıklarını söylemiştir. Rodos'ta bir İtalyan mühendis, Nogara grubuna verilen bir elektrik şebekesi kurmaktaydı. Beyrut'taki İngiliz konsolosunun İstanbul'daki Büyükelçi Louis Mallet'a yazdığı mektupta açıkça ifade edilmektedir: Trablus'taki yeni İtalyan konsolos yardımcısının, Beyrut'taki idare amirinin desteğiyle yaptığı çalışmalara bakılırsa, görevinin salt İtalyan ticaret hacmini artırmak değil, aynı zamanda Doğu Akdeniz'de genel bir eylem planının parçası olarak bir tür siyasi etki uygulamak olduğu anlaşılmaktadır¹³. İngiliz diplomat, Fransa'nın anlaşmayı yürürlükten kaldırmasının ardından Katolik Levanten kurumlarının Fransız bayrağını indirip yerine İtalyan bayrağını gönderine çektikleri, dolayısıyla Papalık ile İtalyan hükümeti arasında doğu politikasında niyetlerinin örtüştüğünü öne sürmeye devam etmekteydi.

Richard Webster'in belirttiği üzere, Trablusgarp Savaşı sırasında ve sonrasında –İngiliz gözlemcilerin sözleriyle kısaca anlattığım üzere – İtalya'nın Levant'taki eylemi, onu diğer Avrupa ülkelerinin emperyalizminden farklı kılacak özgün herhangi bir özelliği yoktu çünkü demografik fazlalık kendi başına daha meşru/yasal veya daha az zararlı çıkarlara yönelik geçerli bir çağrı oluşturmamaktaydı¹⁴. Bununla beraber, Giolitti döneminin sözde gayriresmî emperyalizminin başkahramanları, bilindiği üzere yakın zamanda Almanya'da olduğu gibi savaştan ziyade kültür ve diplomasi ile

12 NA, FO 195/2459, 22 Temmuz 1914.

13 A.g.y., 4 Temmuz 1914.

14 R.A. Webster, a.g.y., s. 3.

birleşen bir ülkeden geliyorlardı. İtalya, Fransa gibi kökleri Orta Çağ'a kadar uzanan üniter bir geleneğe sahip değildi, dahası İngiltere'de olduğu gibi kapitalizm, oraya, yani enerji hammaddeleri açısından zengin bir bölgeye, aşılammıştı. Tüm bunlar, İtalya'nın modern kapitalist bir ulus inşa etme yolunun, şu ana dek diğer Avrupa ülkeleri tarafından izlenen stratejilerden ayrılmanın temelini oluşturabilecek kritik noktaları sunduğunu ima etmekteydi. Göstermek üzere olduğum gibi, Osmanlı İmparatorluğu'ndan geriye kalanların "dinamik güçler"¹⁵ olarak adlandırdıklarıyla buluşması, Carlo Sforza'yı bu paradigma değişikliğinin beyni ve sömürge mantığının üstesinden gelme girişiminin mimarı kıldı.

Ege'deki savaş yüzünden İtalya'nın birdenbire sekteye uğrayan faaliyetleri, 1919 yılının ilkbaharında, beş yıl önce izlenen çizgide yeniden başladı: enerji imtiyazları, maden işletmeciliği, liman ve demiryolu altyapılarının inşası. Savaş sonrası yenilik, Yunan milliyetçiler tarafından İngiliz yetkililere ihbar ettiği ve yüksek sesle kınadığı Türk ve İtalyan makamları arasındaki müsamahaydı. Erik Zürcher, sadece dini azınlıkların temsilcilerinden gelen nadiren güvenilir bilgilere dayanan İngiliz bildirimlerinin ön yargılı olduklarına karşı haklı olarak uyarıda bulunmuştur¹⁶. Sonnino, 1919'da Diplomat Guglielmo Imperiali aracılığıyla Arthur Balfour'a, İzmir Ortodoks metropolitenin İtalyanların Türk direnişine destek verdiği yönündeki suçlamalarının Yunan birliklerinin komutanı tarafından ileri sürülen yalanlar olduğunu söylemiştir¹⁷. Gelgelelim o bahar İtalyan -Türk iş birliğine ilişkin haberler çoğaldı. General Charles Deedes, İstanbul'dan War Office'e (Harp Dairesi) Akdeniz'in güneydoğusunda Türk Hükümetine ve zamanı geldiğinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne yakınlaşmayı zorunlu kılan şeyin, İtalya'nın Yunan karşıtı tutumu olduğunu yazmıştır¹⁸. Ancak Balfour Mart

15 C. Sforza, *L'Italia dal 1914 al 1944 quale io la vidi*, A. Mondadori, Roma 1945, s. 56.

16 E. F. Zürcher, *Turkey, A Modern History*, I.B. Tauris, London e New York 2017, s. 140.

17 NA, *FO 608/94*, 21 Mayıs 1919.

18 *A.g.y.*, 9 Nisan 1919.

ayında Curzon'a bir telgraf göndermiş ve İzmir valisinin İtalyan Konsolos Emilio Manfredi ile olan dostluğunu bildirmiştir¹⁹. "Curzon Balfour'a şöyle yazıyordu: 'İtalyan ajanlarının, Osmanlı hükümetine minnettar olmayan Türk unsurlarla işbirliği yaparak İzmir ve iç kesimlerde Yunan karşıtı faaliyetlerde bulduklarına dair güvenilir raporlar var.'²⁰ İzmir'den dönen "İtalyanların Türklere dostane ilişkiler kurduklarını, yegâne destekçilerinin kendileri olduklarına onları inandırdıklarını ve ayrıca onlar adına arabuluculuk yaparak yardım etmeye hazır olduklarını" bildiren İçişleri Bakanlığı'na mensup bir görevlinin de belirttiği gibi "İtalyanların Türklere karşı tutumunun Fransız ve İngilizlere kıyasla alenen farklı olduğunu"²¹ İngilizlere bildirenler kimi zaman Osmanlı yetkilileriydi. Aynı yetkili tarafından açıklanan bu tutum, İtalyan Yüksek Komiserinin Sadrazam'a "İtalya, Türkiye'nin parçalanmasına karşıdır, zira orada kurmayı hedefledikleri çıkarlar tamamen ticari niteliktedir"²² dediği iddia edilen sözleriyle de doğrulanmıştır. Bu Yüksek Komiser, Carlo Sforza'dan başkası değil, Sadrazam'a "Türklerin, Anadolu'nun Türk egemenliği altında kalmasının nedenlerini belirten bir dilekçe hazırlamasını" da önermiştir. Ayrıca Sforza bu dilekçenin İngiliz ve Fransız mevkidaşlarına sunulmasında aracılık yapmayı da teklif edecektir. Amiral Richard Webb, yalnızca kendisinin ve Fransız mevkidaşlarının kararlı direnişi karşısında, Carlo Sforza'nın İttihat ve Terakki ile bağlantılı, yıkıcı propaganda yaptığı gerekçesiyle tutuklanan Albert Carasso adlı bir gazetecinin serbest bırakılması için aracılık etmekten kaçınabileceğini savunuyordu²³. Diğer mektuplar Osmanlı Yahudileri ve Arnavut tebaasının, İtalya Krallığı temsilcilerinin savaşın hemen ardından Mustafa Kemal'in etrafında toplanan Türklere yakınlaşmak gayesiyle kullandıkları bir aracı olduğunu doğrulamaktadır.²⁴

19 NA, FO 608/94, 14 Mart 1919.

20 A.g.y., 18 Mart 1919.

21 A.g.y., 3 Mart 1919.

22 *Ibidem*.

23 A.g.y., 16 Mart 1919.

24 *Ibidem* ve a.g.y., 14 Nisan 1919.

Yıllar sonra Carlo Sforza, 1919'da İngiliz ve Fransız meslektaşlarının büyük skandalına karşın Mustafa Kemal'in arkadaşlarıyla buluşmak için *Cercle d'Orient*'e gittiğini anlatmıştır²⁵. Sforza'nın İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin üyeleriyle ilişkileri aslında Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki on yıla kadar uzanmaktaydı. 1921 yılının Ocak ayında bir İngiliz subayına şunları anlatmıştır: "Yıllar evvel İstanbul'da diplomatik bir görevdeydim ve bu görev sayesinde Türk yönetici sınıfının üyeleriyle çok sayıda dostluk kurmuştum"²⁶. 1908 yılı, Osmanlı tarihinde önemli bir yıldır. İngiltere Başbakanı Sekreteri, Paris'teki bu toplantı hakkında Sforza'nın arkadaşlarından birinin eski Sadrazam Talat Paşa olduğunun ortaya çıktığını, İtalyan Bakanın Lloyd George ile anlaşacağını ve bakandan Londra'da düzenlenen barış konferansına bir temsilci gönderme hususunda Mustafa Kemal'i ikna etmesini söylemek için temasa geçtiğini yazmıştır²⁷. Plan başarıyla sonuçlanmış ve bilindiği üzere, Türk heyetin başında bulunan Bekir Sami Bey, İtalyan yetkililer eşliğinde Antalya'dan Rodos'a, oradan Roma'ya, daha sonra da Londra'ya gitmiştir.

Mütareke konferansının gerçekleşmesinden birkaç gün evvel Talat Paşa, İngiliz istihbaratının başındaki kişiyle temasa geçerek röportaj talebinde bulunmuştur. Düsseldorf'ta ünlü İngiliz diplomat ve gizli ajan Albay Aubrey Herbert'in ziyaretini kabul etmiş ve onunla uzun bir görüşme yapmıştır. "Talat Paşa'ya göre İtalyan siyaseti son derece zekiceydi. İtalya için en kötüsü artık geride kalmış ve bu netice Türklere karşı sergilenen dayanışma sayesinde elde edilmişti"²⁸. Eski Sadrazam, Bekir Sami Bey'in görevinin umut verici olduğu barış kararını içtenlikle desteklemiş ve Herbert'ın kendisine bir mektubunun iletilmesini reddetmesi karşısında en azından kartvizitini almasına müsaade edilmesini istemiştir.

---

25 Sforza, *a.g.y.*, s. 57.

26 NA, *LG F/25* e *CAB 23/35/30*, 28 Ocak 1921.

27 Parliamentary Archives (bundan sonrası için PA), *LG/F/90/1/37*, 1 Şubat 1921 e SHC, *DD.DRU.56/12*, 18 Şubat 1921.

28 Somerset Heritage Centre (bundan sonrası için SHC), *DD.DRU.56/9*, 3 Mart 1921.

Hindistan Valisi Edwin Montagu gibi, Herpert de, Lloyd George'un Türk karşıtı politikasını reddetmekten katiyen vazgeçmeyen İngiliz yönetici sınıfından bir kesime ait olduğundan, Talat Paşa kendisine kulak verenlerin olacağını – olasılıklar dâhilinde hemfikir olduğumu söyleyebilirim – açıkçası biliyordu²⁹. Edwin Montagu 1919 yılında şöyle yazmıştı Curzon'a: “Türkiye'nin yazgısına ilişkin hiçbir düşmanımıza göstermediğimiz bir intikam duygusuyla zaman zaman yapılan öneriler, beni daima hayrete düşürmüştür”³⁰.

Bekir Sami Bey, Londra'da Sforza ile ayrı olarak görüşmüş ve barış masasında reddedilmesi zor bir teklif sunmuştur: İtalyan birliklerinin tamamının Doğu Akdeniz'den çekilmesi³¹. İtalya Dışişleri Bakanı tarafından, Balkanlar'da Rapallo Anlaşması ile başlamış olan yolu tamamlayan bir kesin sömürgecilikten kurtulma stratejisiydi bu. Avrupa'da bu paradigma değişikliğini cesaretle benimseyen ilk kişi Carlo Sforza olmuştur; buna göre bilhassa buralarda yaşayan halklar kendi egemen sınıflarını ifade ediyorsa, başkalarının topraklarına kendi bayraklarını dikmenin artık bir manası yoktu. Bir an evvel her iki taraf için de kalıcı ve refahın müjdecisi olan anlaşmaların yapılması gerekmektedir.

Sforza'nın *Costruttori e distruttori*, kitabında çizdiği etkileyici Mustafa Kemal portresinde İtalyan diplomat, onun Sadrazam Damad Ferid Paşa'nın üstü kapalılığından çok farklı olan açık sözlülüğünü şöyle anlatır. “Doğu siyasetinde yeni bir tarzdı – der – belki de adeta bir diplomatın toprak işgaline yönelik teklifler karşısında tereddüt etmesi gibi” sözlerini ekleyerek kendisine atıfta bulunmaktadır³². Metindeki bu varsayımsal benzerliğe dikkatinizi çekmek isteriz – daha önemsiz olması nedeniyle değil – bu da sanırım yeni Türk egemen sınıfı ile Giolitti'nin teşvik ettiği gayriresmî

29 Herpert, bunu “çılgınlık ve fanatizmin bir karışımı” olarak nitelendirdi. (A.g.y., DD.DRU.56/18).

30 PA, LG/F/40/2/58, 14 agosto 1919. Montagu'nun Lloyd George'un politikalarına muhalefeti hakkında ayrıca bkz. D.J. Macarthur-Seal, *Britain's Levantine Empire, 1914-1923*, Oxford University Press, New York 2021, ss. 139-140.

31 NA, FO 800/155, 11 Temmuz 1921.

32 C. Sforza, *Costruttori e distruttori*, Donatello de Luigi, Roma 1945, s. 364.

emperyalizmin üstesinden gelme düşüncesi arasında doğrudan bir ilişki olduğunu göstermektedir. Sforza, Mustafa Kemal'i ve Türk Kurtuluş Savaşı'nı desteklemek için Mazzini'den alıntı yapmaktan hiç vazgeçmemiştir. Yine de İtalyan'ın birleşmesi'nin havarisinin Osmanlı İmparatorluğu'nu "sahip olmadığı topraklarda bir askeri alan"³³ şeklinde tanımlayan *Slav Mektupları*'ni okuyan bizlere, teorik evrim, beni Carlo Sforza'yı bir taklitçiden ziyade liberal bir öncü olarak betimlemeye ikna edecek kadar, tüm ihtişamıyla ortaya çıkmaktadır.

Bilindiği gibi, mütareke projesi başarısızlıkla sonuçlanmış ve dört ay sonra Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından reddedilmiştir. Herbert, Londra Konferansı havadislerinin Moskova'ya sızdığını, İngiliz-Türk anlaşması ihtimaline öfkelenen Bolşeviklerin anlaşmamanın onaylanmaması için baskı yapacağını iddia etmiştir.³⁴ Talat Paşa bir hafta sonra suikasta kurban gitmiştir. Vansittart ve Curzon'un 1921 tarihli yazışmaları da Fransız istihbaratını akla getirmektedir: "Bekir Sami Bey'in son teklifleri Fransa ile İtalya arasında anlaşmazlığa yol açmıştır"³⁵. Sforza'nın bizzat kendisi, İngiltere'yi Ren Nehri'nde çok fazla yabancılaştırmamakta istekli olan Fransa'nın Ortadoğu'da bu düşünceden hiçbir zaman uzaklaşmadığını yazacaktı³⁶. Suriye sınırındaki Fransız-Türk düşmanlığına son veren Ankara Anlaşması(1921), Moskova Antlaşması'nın kabul edilmesiyle beraber 1922 yılında kayda değer bir yazışma olarak Henri Franklin-Bouillon tarafından imzalanmıştır. Bu arada İtalyan birlikleri Anadolu'nun güneybatısından geri çekilmeye devam ederken Yunan ordusunun Küçük Asya'dan gönderilmesi, bilindiği üzere Carlo Sforza'nın planının engel olmaya çalıştığı Yunan-Türk mücadelesinin sonrasında gerçekleşmiştir. Birinci Dünya Savaşı'ndan itibaren İtalya, "kıskançlık uyandıracak kadar güçlü, gelgele-

33 G. Mazzini, *Politica internazionale. Lettere slave*, Firenze 1909, s. 21.

34 SHC, *DD.DRU.56/47*.

35 NA, *FO 800/155*, 11 Temmuz 1921. İtalyan-Türk barış önerisine karşı İngiliz-Fransız anlaşması hakkında ayrıca bkz. İngiltere'nin Roma büyükelçisinin 12 Kasım 1922 tarihli telgrafı.

36 Sforza, *Costruttori e distruttori*, a.g.y., s. 194.

lim büyük zaferler kazanan imparatorluklarla aynı ölçüde müzakerelere edebilecek kadar güçlü olmadığını" yazacaktı yıllar sonra³⁷. Bu arada kısa bir süre sonra Londra'da Kara Gömlekliler³⁸ örgütüne katılan Martino, Sforza'nın Sami Bekir Bey'e yaptığı tekliften habersiz olduğunu iddia etmiştir³⁹. Giolitti Hükümeti düşmüş ve yerini daha uzlaşmacı olan Bonomi almıştır. Vansittart, Curzon'a şunları yazmıştır: "Bir taraftan yeni Dışişleri Bakanı'nun teminatlarını, öteki taraftan De Martiro'nun dile getirdiği uzlaşma arzusunu bu amaçla kullanarak İtalya'yı Ankara'dan ayırmak için her türlü çaba gösterilmelidir"⁴⁰. Hindistan'daki Müslüman yetkililer hayal kırıklığına uğramışlardı: "Bekir Sami Bey ile İtalya arasında imzalanan anlaşmanın hükümlerini İngiltere'nin onaylamaması tasavvur edilemez" diye yazmıştır Montagu'ya Şeyh Müşir Hüseyin Kıdwai⁴¹. Temmuz 1921'den itibaren Carlo Sforza, müttefikler arasındaki görüşmelerde üçüncü kişi haline gelmiştir; İngilizlerin, Fransız diplomatların birliğiyle müzakere konusunda her zamankinden daha istekli olduklarını söylemek gerekir⁴². Eylül 1922'de Curzon, Sforza'ya Roma'daki İngiliz Büyükelçisinin kendisine duyurduğu haberi inanamayarak aldığını yazmıştır; bu haberlere göre İtalyan basını "İtalya'nın Paris'teki görüşmelere katılmasını önlemek için elinden gelen her şeyi yaptığımı ve onları yalnızca Poincaré'nin ısrarı üzerine davet ettiğimi" savunmaktaydı⁴³.

Bu noktada İngiliz Hükümeti'nin muhalefetini uyandıran Sforza'nın önerisi değildi aslında; Lloyd George, Londra Konferansı

---

37 L. Zeno, *Ritratto di Carlo Sforza col carteggio Croce-Sforza e altri documenti inediti*, Quaderni di storia diretti da Giovanni Spadolini XXXIV, Felice Le Monnier, Firenze 1975, s. 92.

38 Giacomo de Martino'nun hakkında "faşizme eksiksiz ve kesin bir bağlılık", bakınız L. De Caprariis, *Giacomo de Martino, Dizionario Biografico degli Italiani*, cilt. XXXVIII, 1990.

39 NA, FO 800/155, 11 Temmuz 1921.

40 A.g.y.

41 NA, FO 800/151, 3 Haziran 1921.

42 NA, FO 800/153, 17 Haziran 1920.

43 NA, FO 800/155, 22 Eylül 1922. Ayrıca bkz. Sforza, *Costruttori e distruttori*, a.g.y., ss. 99-100.

başkanlığını kabul ederken muhtemelen bu öneriyi ihtimal dâhilinde bile görmemişti. Üstelik er geç tüm Avrupa hükümetleri çoğu zaman kanlı çatışmalar ve iyileşmekten çok uzak yaralar pahasına da olsa sömürgecilikten kurtulma konusunda uzlaşacaklardı. Girişimci ve parlamenter İtalya'nın, Küçük Antant İtalya'sının Akdeniz, Ortadoğu ve Balkanlarda mütareke ve beraberliğin yeni bir formülünün yaratıcısı ve savunucusu olduğunu kabul etmek güçtü. Sforza'nın en başından beri dile getirdiği bu formüle göre, ulusal bir egoizmin değil, belki de Jön Türklerin pozitivist görüşünü ihlal eden idealist –Aristotelesçi bir ortak yarar kavramının ürünü olduğu için, hiçbir şekilde ayrıcalıklı hâkimiyet iddia edilemezdi.

Birkaç yıldır Milano ve Venedik'te Giolitti İtalya'sının güçlkle elde ettiği uluslararası rolünü kasten baltalayarak yara almış bir zafer hakkında haykıran baş belası çetelerle bağlantılı basın kuruluşlarına yabancı fon yağmaktaydı⁴⁴. 1944 yılının Roma yürüyüşüne denk gelen 29 Ekim gününde Paris'teki büyükelçilik görevinden istifa eden İtalyan Diplomat⁴⁵ hakkında Dışişleri Bakanlığı'nın bir muhtırası *Sforza goes, Mussolini comes* (Sforza gider, Mussolini gelir) diye yazmıştır. Özel Sekreteri Livio Zeno'nun kendisine adanmış başarılı özyaşamöyküsünde yer alan bir telgraf, en parlak zekasını yirmi yıl boyunca İtalyan dış politikasından uzaklaştıracak hareketinin nedenlerini açıklıyor: “[...] duyguların ve kırgınlıkların basit bir özeti değil, dış politikanın da bir tür politika olmasından dolayı yeni hükümetin düşünceleriyle hemfikir olan herkesin en hassas yerlere gitmesi gerekmektedir”⁴⁶. Gaetano Salvemini “o zamandan beri İtalya'nın dış politikası artık İtalyan diplomatlar ta-

---

44 Bu bağlamda M.J. Cereghino ve G. Fasanella, *Nero di Londra. Da Caporetto alla marcia su Roma: come l'intelligence militare britannica creò il fascista Mussolini*, Chiarelettere, Milano 2022 adlı kitabında bulunan Samuel Hoare'in arşiv koleksiyonuna; Fransız finansmanları hakkında G. Salvemini, *Mussolini diplomatico*, Donzelli, Roma 2017, ss. 9-10'a bakınız. Carlo Sforza, İngiliz Başbakanı Andrew Bonar Law hakkında şöyle yazıyor: “Kalmakla, sınırsız gizli fonlarla beslenen ve zavallı Mussolini'ye ‘görkemli planlar’ sağlayan maceracıların etkisini kısıtlayabileceğini düşünerek kendini kandırdı belki de”. Ayrıca bakınız: Sforza, *L'Italia dal 1914 al 1944 quale io la vidi*, a.g.y., s 149.

45 NA, FO 371/43940, 29 Ocak 1944.

46 Zeno, a.g.y., ss. 119-120.

rafından yapılmamaktadır” diye yazmıştır⁴⁷. Hiç kuşkusuz İtalya, Lloyd George’un özel sekreterinin deyimiyle “yeniden hizaya getirilmişti”. 1927 yılında “şayet İtalyan olsaydım, ben de siyah gömlek giyerdim” diyen Winston Churchill’ın ta kendisiydi⁴⁸. Giolitti İtalya’sının istifasını alkışlayanlar yalnızca İngiliz muhafazakarlar değildi. Giacomo Matteotti’nin vahşice öldürülmesinden dört ay sonra, Antonio Gramsci’nin hapishaneden yazdığı gibi, İtalyan işçilerin güvenini sarsan Sovyet Büyükelçisi Konstantin Jurenev, Mussolini’yi büyükelçilikte akşam yemeğine davet etmiştir⁴⁹. 1943 yılında Sforza, ülkemizin enkazına geri döndüğünde İtalya’ya büyük yarar sağlayacak olan öncü bir rol üstlenmesine başkaldıran yine aynı İngiliz –Sovyet Birliği oldu.

1923 yılına dönecek olursak, Carlo Sforza bu nedenle Londra Konferansı’na katılmamıştır. Şans eseri trende Kemalist heyetin üyelerinden biriyle karşılaşmış ve o kişi kendisine şunları söylemiştir: “Kötü günlerimizde İstanbul’daki yardımlarınızdan dolayı size minnettarız. Konferansa katılmadığınız için artık daha da müteşekkirimiz”⁵⁰.

---

47 Salvemini, *a.g.y.*, s. 30.

48 Ocak 1927’de röportaj (G. Salvemini e G. La Piana, *What to do with Italy*, Duell, Sloan and Pearce, New York 1943, s. 74).

49 M. Caratozzolo e G. Fabre, “*Non solo un piccolo nucleo all’interno della straordinaria Armata Rossa*”. *Nuovi documenti russi sulla storia del PCI*, Quaderni di storia, XCV(2022), s. 8.

50 Sforza, *Costruttori e distruttori*, *a.g.y.*, ss. 104.

FONTI BRITANNICHE SU CARLO SFORZA

Vera Costantini¹

Nell'ottobre 1920, la nomina di Giacomo de Martino ad ambasciatore a Londra aveva destato sorpresa e preoccupazione nel capo del *Foreign Office* britannico George Curzon. Note erano, infatti, le simpatie tripliciste e antifrancesi del diplomatico italiano, che non a caso giungeva in Gran Bretagna a seguito dell'incarico a Berlino. "Naturale", commentava l'ambasciatore britannico a Roma George Buchanan, "che gli amici di Giovanni Giolitti - all'epoca presidente del consiglio - abbiano posizioni filotedesche, giacché egli stesso era filotedesco durante la guerra"². Tale l'inquietudine, da motivare Curzon a cercare opportune rassicurazioni presso il suo omologo Carlo Sforza, condividendogli la preoccupazione che l'arrivo di de Martino nella capitale britannica potesse allarmare l'ambasciatore francese³. I Francesi sono troppo contenti che se ne vada da Berlino per lasciarsi impensierire dal suo arrivo a Londra, avrebbe chiosato a voce Sforza, prima di promettere a Buchanan tempestiva risposta scritta⁴. Superfluo raccomandare a de Martino di astenersi dal sottolineare eventuali divergenze anglo-francesi, scrisse poi a Curzon, considerando che il neoambasciatore conosceva bene le regole delle buone pratiche interalleate. "Questo incarico irrita Sforza quanto

---

1 Prof.ssa Associata, Università Ca' Foscari Venezia, Dipartimento di Studi sull'Asia e sull'Africa Mediterranea, Turcologia.

2 National Archives (d'ora in poi NA), *Foreign Office* (d'ora in poi FO) 800/155, 1 novembre 1920.

3 Ivi, 31 ottobre 1920.

4 Ivi, 1 novembre 1920.

noi – commentò Buchanan nella missiva di accompagnamento – anche se naturalmente non lo ammetterà mai”⁵.

Qualche settimana più tardi dell’intercorsa corrispondenza, fu il Primo Ministro David Lloyd George a congratularsi con lo stesso Giolitti “per la felice risoluzione della questione adriatica”⁶, riferendosi evidentemente al successo diplomatico ottenuto da Carlo Sforza con la stipulazione del Trattato di Rapallo. Eppure, nel giro di pochi mesi, e in particolare a seguito della Conferenza tenutasi a Londra tra il febbraio e il marzo 1921, la cordialità tra i due governi parve incrinarsi, fino a subire una peculiare inversione di tendenza, nella quale proprio de Martino, da ospite sgradito, divenne valido interlocutore del *Foreign Office*, in aperta critica alla politica condotta da Carlo Sforza. Il cambiamento aveva coinciso peraltro con il decadere dell’esecutivo guidato da Giolitti e il succedergli del governo di Ivanoe Bonomi, accompagnato da relativo avvicendamento agli Esteri di Pietro Tomasi della Torretta. Cos’era successo, da indurre de Martino a prendere così nettamente le distanze dal suo precedente ministro? Questo suo comportamento e il cambiamento di governo indussero Robert Vansittart, segretario privato del Primo Ministro, ad auspicare addirittura di poter “mettere in riga gli Italiani”⁷. Come e perché maturò questa rottura tra il governo britannico e il liberalismo italiano, di cui Giolitti e Sforza furono tra le più illustri personalità? Questa mia comunicazione si propone di rispondere a tali quesiti a partire dall’analisi di fonti primarie conservate presso archivi britannici.

Quasi quanto i Savoia, erano i liberali italiani a godere, fin dall’unificazione, delle tradizionali simpatie britanniche e a ricambiarle, pur mantenendo aperto il confronto con i più vicini stati europei, in particolare Francia e Germania. Teste coronate e moderati di ispirazione liberale erano del resto gli interlocutori esteri preferiti dai politici britannici, che guardavano con intensa preoccupazione alla potenza industriale prussiana, al modello di

---

5 *Ibidem*.

6 Ivi, 19 novembre 1920.

7 Ivi, 11 luglio 1921.

sviluppo che ne emergeva e alla rete di alleanze che mobilitava in Europa e nel mondo. In Italia, il fascino per la “via prussiana”, di subordinazione, cioè, del liberalismo all’economia, non si traduceva però necessariamente in una politica triplicista. Anzi, con Giampiero Carocci si può dire che nel più fervente triplicismo italiano vi fosse più politica, che interesse economico⁸, laddove la politica fosse intesa come ricerca di un fattore aggregante e perfino vocazione autoritaria, che accomunò uomini di diverso orientamento come Francesco Crispi, filo-tedesco, e Sydney Sonnino, filo-britannico. Invece, il capitalismo che andava formandosi nell’Italia del nord intorno alla Banca Commerciale trovò l’interprete più appropriato delle proprie ambizioni in Giolitti, convinto parlamentarista, erede politico della grande destra storica piemontese e milanese. Sostiene Richard Webster che l’adesione a un programma di decollo industriale collocò la società e la politica italiane su un piano di concorrenza con la Germania, da cui non poteva derivare che un’attitudine squisitamente neutralista di Giolitti e un suo attaccamento decisamente tiepido alla Triplice Alleanza⁹. In fondo, le accuse avanzategli da Gaetano Salvemini riguardavano l’aver subordinato la politica estera del paese agli interessi del Banco di Roma, deluso creditore della Banca ottomana¹⁰. Giolitti e i giolittiani, effettivamente, che erano, come abbiamo visto, bersaglio della cordiale ma viva antipatia del *Foreign Office* curzoniano, rappresentavano gli interessi di tutte le aziende italiane alla ricerca di mercati di sbocco e di fornitori di materie prime. Diplomatici, ingegneri e imprenditori dell’Ansaldo, Navigazione Generale, Montecatini e aziende sorte da investimenti italiani delle grandi compagnie elettriche tedesche erano l’“emergenza nazionale” che veniva descritta con più preoccupazione dagli informatori britannici in Asia Minore prima e dopo la Grande Guerra.

8 G. Carocci, *Storia d’Italia dall’Unità ad oggi*, Feltrinelli, Milano 1993, p. 19.

9 R.A. Webster, *L’Imperialismo industriale italiano. Studio sul prefascismo 1908-1925*, Einaudi, Torino 1974, p. 475.

10 Id., *A proposito di Tripoli e Giolitti*, in “*La Voce*”, 28 settembre 1911, ripubblicato in Id., *Come siamo andati in Libia e altri scritti dal 1900 al 1915*, a c. di A. Torre, Feltrinelli, Milano 1963, p. 116.

Già nel luglio 1914, il comandante britannico Heathcote-Smith scriveva a Henry Beaumont, *chargé d'affaires* a Istanbul, che “gli Italiani stanno perseguendo una politica di penetrazione nel distretto di Antalya”¹¹. L’attenzione del militare britannico si concentrava soprattutto sul gruppo di Bernardino Nogara, agente della Banca commerciale. Heathcote-Smith raccontava che stavano preparando un piano di sfruttamento minerario nell’isola egea di Coos, anche grazie a trivellazioni effettuate dal Ministero italiano. A Rodi, un ingegnere italiano stava già predisponendo la rete di fornitura elettrica, che pure era stata concessa al gruppo Nogara. Più articolato il pensiero del console britannico di Beirut nella lettera a Louis Mallet, ambasciatore a Istanbul: “A giudicare dall’attività del nuovo viceconsole italiano a Tripoli, sostenuto dal suo capo a Beirut, sembrerebbe che la sua missione non consti solamente di favorire il volume del commercio italiano, ma anche di esercitare una forma di influenza politica, presumibilmente come parte di una linea generale di azione in Levante”¹². Continuava, il diplomatico britannico, facendo notare che, da quando la Francia aveva abrogato il Concordato, istituzioni cattoliche levantine avevano ammainato la bandiera francese e issato al suo posto quella italiana, supponendo così una coincidenza d’intenti tra il Papato e il governo italiano nella politica orientale.

Come ha notato Richard Webster, l’azione italiana in Levante durante e dopo la Guerra di Libia, che ho brevemente descritta con le parole di osservatori britannici, non presentava alcuna peculiare caratteristica che consenta di discostarla dall’imperialismo di altri paesi europei, non costituendo l’eccesso demografico di per se stesso un valido richiamo a interessi più legittimi o meno aggressivi¹³. Tuttavia, i protagonisti dell’imperialismo detto informale d’epoca giolittiana venivano da un paese la cui recente unificazione era stata compiuta, come è noto, con la cultura e la diplomazia più che con la guerra, come era invece avvenuto

---

11 NA, *FO 195/2459*, 22 luglio 1914.

12 Ivi, 4 luglio 1914.

13 Webster, *op.*, cit., p. 3.

in Germania. Non vantava, l'Italia, una tradizione unitaria che affondasse le sue radici nel Medioevo, come la Francia, né il capitalismo vi si era innestato come in Inghilterra, su un territorio cioè ricco di materia prima energetica. Tutto questo implicava che la via italiana alla costruzione di una moderna nazione capitalistica presentasse delle criticità che potevano diventare premesse di un allontanamento dalle strategie sin lì seguite dagli altri paesi europei. Come mi accingo a dimostrare, l'incontro con quelle che avrebbe chiamato "le forze vive"¹⁴ di ciò che restava dell'Impero ottomano rese Carlo Sforza la mente di questo cambio di paradigma e il tentato artefice di un superamento della logica coloniale.

Le attività italiane nell'Egeo, bruscamente interrotte dalla guerra, ripresero nella primavera del 1919, sulla linea già tracciata cinque anni prima: concessioni energetiche, sfruttamento minerario e costruzione di infrastrutture portuali e ferroviarie. La novità del dopoguerra era la connivenza tra autorità turche e italiane, deplorata a gran voce e denunciata presso le autorità britanniche da elementi nazionalisti greci. Erik Zürcher mette giustamente in guardia verso la faziosità delle comunicazioni britanniche, che si fondavano su informazioni scarsamente attendibili perché provenienti esclusivamente da esponenti delle minoranze religiose¹⁵. Le accuse del metropolita ortodosso di Smirne, relative a un presunto sostegno italiano alla resistenza turca, erano menzogne suggerite dal capo delle truppe greche, mandava a dire Sonnino ad Arthur Balfour nel 1919, per tramite del diplomatico Guglielmo Imperiali¹⁶. In quella primavera del 1919, tuttavia, le segnalazioni della combutta italo-turca si moltiplicavano. Il generale Charles Deedes aveva scritto da Istanbul al *War Office* che era la vocazione anti-greca dell'Italia a rendere necessario, nel Mediterraneo sud-orientale, un avvicinamento al governo turco e, quando opportuno, anche al Comitato d'Unio-

14 C. Sforza, *L'Italia dal 1914 al 1944 quale io la vidi*, A. Mondadori, Roma 1945, p. 56.

15 E. Zürcher, *Turkey, A Modern History*, I.B. Tauris, London e New York 2017, p. 140.

16 NA, *FO 608/94*, 21 maggio 1919.

ne e Progresso¹⁷. Ma già in marzo, Balfour aveva mandato un telegramma a Curzon, informandolo dell'amicizia che legava il *vali* di Smirne al console italiano Emilio Manfredi¹⁸. "Vi sono resoconti credibili – scriveva Curzon a Balfour – che riportano attività anti-greche a Smirne e nell'entroterra, da parte di agenti italiani, in collaborazione con elementi turchi non grati al governo ottomano"¹⁹. Talvolta erano gli stessi funzionari ottomani a riferire ai Britannici che "l'attitudine degli Italiani verso i Turchi era marcatamente diversa da quella di Francesi e Inglesi"²⁰, come sostenne un incaricato del Ministero degli Interni, di ritorno da Smirne, il quale riportò che "gli Italiani andavano stabilendo relazioni amichevoli con i Turchi, persuadendoli che fossero i loro unici sostenitori, disponibili anche ad aiutarli agendo da mediatori per loro conto"²¹. Un comportamento, questo, spiegava lo stesso funzionario, che trovava conferma nelle parole dell'Alto Commissario italiano, il quale avrebbe detto al Gran Visir che "l'Italia è contraria allo smembramento della Turchia giacché gli interessi che intende stabilirvi sono di natura puramente commerciale." Questo Alto Commissario, che altri non era che Carlo Sforza, aveva anche suggerito al Gran Visir "che i Turchi redigessero una petizione, dalla quale emergessero i motivi per i quali l'Anatolia doveva rimanere sotto sovranità turca." Si sarebbe anche offerto, Sforza, di fare da intermediario nel presentare questa petizione ai suoi omologhi britannico e francese. Sosteneva l'ammiraglio Richard Webb che solo davanti alla risoluta resistenza sua e del collega francese, Carlo Sforza si sarebbe per giunta trattenuto da intercedere per la liberazione di un giornalista di nome Albert Carasso, agli arresti per propaganda sovversiva, legata al Comitato d'Unione e Progresso²². Altre missive coeve confermano che furono ebrei ottomani e sudditi albanesi il tramite che i rappresentanti del Regno d'Italia utilizzarono nell'immediato

---

17 Ivi, 9 aprile 1919.

18 NA, *FO 608/94*, 14 marzo 1919.

19 Ivi, 18 marzo 1919.

20 Ivi, 3 marzo 1919.

21 *Ibidem*.

22 Ivi, 16 marzo 1919.

indomani della Guerra, per avvicinarsi ai Turchi che andavano raccogliendosi attorno a Mustafa Kemal²³.

Anni più tardi, Carlo Sforza raccontò che nel 1919, con grande scandalo dei suoi colleghi britannici e francesi, frequentava il *Cercle d'Orient* per incontrarvi degli amici di Mustafa Kemal²⁴. Le frequentazioni di Sforza con i membri del Comitato d'Unione e Progresso rimontavano in realtà al decennio precedente la Grande Guerra. Come avrebbe spiegato a un agente britannico nel gennaio 1921, "molti anni prima occupavo un incarico diplomatico a Istanbul, in virtù del quale avevo stretto numerose amicizie con esponenti della classe dirigente turca"²⁵. Si trattava del 1908, anno fatidico per la storia del costituzionalismo ottomano. Dalla relazione che il segretario del Primo Ministro britannico scrisse di questo incontro a Parigi, emerge che uno degli amici di Sforza era proprio l'ex Gran Visir Talaat Pascià, che il Ministro italiano, d'accordo con Lloyd George, contattò per chiedergli di convincere Mustafa Kemal a mandare un rappresentante alla conferenza di pace che si stava organizzando a Londra²⁶. Il piano riuscì e, come è noto, Bekir Sami Bey, a capo di una delegazione turca, venne accompagnato da autorità italiane da Antalya a Rodi, di lì a Roma e successivamente a Londra.

Pochi giorni prima che la conferenza di pace avesse luogo, Talaat contattò il capo dei servizi segreti britannici, chiedendo un colloquio. A stretto giro di telegramma, ricevette a Düsseldorf la visita del Colonnello Aubrey Herbert, un famoso diplomatico e agente segreto britannico, con il quale ebbe una lunga discussione. "La politica italiana – avrebbe affermato Talaat – era stata estremamente intelligente. Il peggio, per l'Italia, era ormai alle spalle e questo risultato era stato raggiunto grazie a un'attitudine di solidarietà nei confronti dei Turchi"²⁷. L'ex Gran Visir in-

²³ *Ibidem* e ivi, 14 aprile 1919.

²⁴ Sforza, op. cit., p. 57.

²⁵ NA, *LG F/25* e *CAB 23/35/30*, 28 gennaio 1921.

²⁶ Parliamentary Archives (d'ora in poi PA), *LG/F/90/1/37*, 1 febbraio 1921 e SHC, *DD.DRU.56/12*, 18 febbraio 1921.

²⁷ Somerset Heritage Centre (d'ora in poi SHC), *DD.DRU.56/9*, 3 marzo 1921.

coraggiava caldamente la risoluzione di pace che la missione di Bekir Sami Bey lasciava auspicare e davanti al rifiuto di Herbert di recapitargli una sua missiva, chiese di fargli almeno avere la sua carta da visita.

In realtà, Talaat sapeva di trovare orecchie attente e, nel limite delle possibilità, oserei dire concordi, giacché apparteneva Herbert, come il viceré d'India Edwin Montagu, a una parte della classe dirigente britannica che non cessava di disapprovare con fermezza la politica anti-turca di Lloyd George²⁸. "I destini volta a volta prospettati alla Turchia mi hanno sempre scioccato, animati come sono da un desiderio di vendetta che mai abbiamo mostrato ad altri nostri nemici", scriveva Montagu a Curzon nel 1919²⁹.

A Londra, Bekir Sami Bey si incontrò separatamente con Carlo Sforza, che mise sul piatto della pace una proposta che diventava difficile rifiutare: il ritiro di tutte le truppe italiane dal Mediterraneo orientale³⁰. Da parte del Ministro degli Esteri italiano, si trattava di una precisa strategia di de-colonizzazione che completava il percorso già iniziato nei Balcani, con il Trattato di Rapallo. In Europa, Carlo Sforza fu il primo ad abbracciare con coraggio questo cambio di paradigma, secondo il quale non aveva più senso piantare bandiere proprie in terre altrui, tanto più se i popoli che le abitavano esprimevano una propria classe dirigente, con la quale occorreva piuttosto stabilire al più presto accordi duraturi e forieri di prosperità per ambo le parti.

Nell'impressionante ritratto di Mustafa Kemal tratteggiato da Sforza nel volume *Costruttori e distruttori*, il diplomatico italiano ne descrive la franchezza d'intenti, tanto diversa dal bizantinismo del Gran Visir Damad Ferid Pascià. "Era uno stile nuovo nella politica orientale – afferma – così come forse le esitazioni di un diplomatico davanti a delle offerte occupazioni territoriali",

---

28 Herbert la definì "un miscuglio di frivolezza e fanatismo" (ivi, *DD.DRU.56/18*).

29 PA, *LG/F/40/2/58*, 14 agosto 1919. Sull'opposizione di Montagu alla politica di Lloyd George si veda anche D.-J. Macarthur-Seal, *Britain's Levantine Empire, 1914-1923*, Oxford University Press, New York 2021, pp. 139-140.

30 NA, *FO 800/155*, 11 luglio 1921.

aggiunge, riferendosi a se stesso³¹. Richiamo volentieri la vostra attenzione su questa analogia ipotetica nel testo, ma non per questo meno significativa, che dimostra – io credo – una relazione diretta tra l'incontro con la nuova classe dirigente turca e l'idea di un superamento dell'imperialismo informale promosso da Giolitti. Per sostenere Mustafa Kemal e la guerra di indipendenza turca, Sforza non cessava di citare Mazzini, eppure, a chi tra noi abbia letto *Le lettere slave*, ove l'apostolo del Risorgimento italiano definiva l'Impero ottomano "accampamento militare in terre non sue"³², l'evoluzione teorica appare in tutto il suo fulgore, al punto da convincermi a definire Carlo Sforza un'*avanguardia* liberale, piuttosto che un epigono.

Come è noto, il progetto di pace fallì, rigettato dalla Grande Assemblea Nazionale di Ankara quattro mesi più tardi. Sostenne Herbert che la notizia della Conferenza di Londra trapelò a Mosca, da dove i Bolscevichi, furenti per la prospettiva di un accordo anglo-turco, avrebbero esercitato pressioni affinché l'accordo non venisse ratificato³³. Talaat venne assassinato a Berlino una settimana più tardi. La corrispondenza del luglio 1921 tra Vansittart e Curzon lascia anche intendere intelligenze francesi: "le ultime offerte di Bekir Sami hanno portato a un contrasto tra la Francia e l'Italia"³⁴. Sforza stesso avrebbe scritto che la Francia, desiderosa di non alienarsi troppo l'Inghilterra sul Reno, non se ne era mai nettamente staccata nel vicino Oriente³⁵. La Pace di Cilicia, che pose fine alle ostilità franco-turche sulla frontiera siriana, venne siglata da Henri Franklin-Bouillon proprio nel marzo 1921, in significativa corrispondenza con la ratifica del Trattato di Mosca. Le truppe italiane procedettero comunque al ritiro dall'Anatolia sud-occidentale, mentre la cacciata dell'esercito greco dall'Asia Minore avvenne, come è noto, a seguito del conflitto greco-turco,

31 C. Sforza, *Costruttori e distruttori*, Donatello de Luigi, Roma 1945, p. 364.

32 G. Mazzini, *Politica internazionale. Lettere slave*, Firenze 1909, p. 21.

33 SHC, *DD.DRU.56/47*.

34 NA, *FO 800/155*, 11 luglio 1921. Sull'accordo anglo-francese nel contrastare la proposta di pace italo-turca, si veda anche il telegramma dell'ambasciatore britannico a Roma datato 12 novembre 1922, *ivi*.

35 Sforza, *Costruttori e distruttori*, *op. cit.*, p. 194.

che il piano di Carlo Sforza aveva cercato di evitare. Dalla Prima Guerra mondiale l'Italia emerse "forte abbastanza per suscitare gelosie, ma non tanto forte da poter trattare su un piede di parità con i grandi imperi vincitori", avrebbe scritto, anni più tardi³⁶.

Intanto a Londra, de Martino, presto in camicia nera³⁷, sosteneva di esser stato tenuto all'oscuro della proposta avanzata da Sforza a Sami Bekir³⁸. Cadde il governo Giolitti, sostituito dal più accondiscendente Bonomi. "Occorre tentare di staccare in ogni modo l'Italia da Ankara, utilizzando a questo fine da un lato le garanzie del nuovo Ministro degli Affari Esteri, dall'altro la volontà di riappacificazione espressa da de Martino", scrisse Vansittart a Curzon³⁹. Acuta la delusione delle autorità musulmane dell'India: "è inconcepibile che la Gran Bretagna non approvi le clausole del trattato firmato da Bekir Sami Bey e l'Italia", scrisse lo Sceicco Mushir Hosain Kidwai a Montagu⁴⁰. Dal luglio 1921, Carlo Sforza diventò il terzo incomodo delle discussioni interaliate, che – va detto – i Britannici intrattenevano da sempre più volentieri con la sola compagnia dei diplomatici francesi⁴¹. Nel settembre del 1922, Curzon scrisse a Sforza di aver accolto con incredulità le notizie annunciategli dall'ambasciatore britannico a Roma, secondo le quali la stampa italiana sosteneva che "io faccio il possibile per prevenire la partecipazione italiana alle conversazioni di Parigi e che abbia acconsentito a invitarla solo dietro insistenza di Poincaré"⁴².

A suscitare l'opposizione del governo britannico non era, a quel punto, la proposta di Sforza in sé, alla quale Lloyd George

36 L. Zeno, *Ritratto di Carlo Sforza col carteggio Croce-Sforza e altri documenti inediti*, Quaderni di storia diretti da Giovanni Spadolini XXXIV, Felice Le Monnier, Firenze 1975, p. 92.

37 Sulla "piena e convinta adesione al fascismo" di Giacomo de Martino, si veda L. De Caprariis, *Giacomo de Martino, Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. XXXVIII, 1990.

38 NA, FO 800/155, 11 luglio 1921.

39 *Ibidem*.

40 NA, FO 800/151, 3 giugno 1921.

41 NA, FO 800/153, 17 giugno 1920.

42 NA, FO 800/155, 22 settembre 1922. L'episodio è raccontato anche in Sforza, *Costruttori e distruttori*, op., cit., pp. 99-100.

aveva probabilmente guardato con possibilismo, accettando la presidenza della Conferenza di Londra. Del resto, chi prima chi poi, tutti i governi europei avrebbero aderito alla decolonizzazione, per quanto spesso al prezzo di conflitti sanguinosi e ferite ancora tutt'altro che rimarginate. Impegnativo era accettare che fosse l'Italia imprenditoriale e parlamentarista, l'Italia della *Petite Entente*, a farsi ideatrice e promotrice di una nuova formula di pacificazione e convivenza nel Mediterraneo, nel Vicino Oriente e nei Balcani. Formula di cui, Sforza lo espresse chiaramente dal principio, non sarebbe stata rivendicata alcuna paternità esclusiva, giacché non era figlia di un egoismo nazionale, bensì di un concetto idealistico-aristotelico di beneficio comune che forse aveva fatto breccia sulla scorza positivista dei Giovani Turchi.

Da ormai qualche anno, piovevano finanziamenti esteri su organi di stampa legati a manipoli di facinorosi che a Milano e a Venezia gridavano alla vittoria mutilata, sabotando deliberatamente il ruolo internazionale che l'Italia giolittiana aveva con fatica conquistato⁴³. *Sforza goes, Mussolini comes*, avrebbe scritto, nel 1944, un memorandum del *Foreign Office* sul diplomatico italiano⁴⁴, che il 29 ottobre, in concomitanza con la Marcia su Roma, rassegnò le sue dimissioni dalla carica di Ambasciatore a Parigi. Riportato nella magistrale biografia dedicatagli dal suo segretario particolare Livio Zeno, un telegramma esplicita le motivazioni del gesto che avrebbe allontanato per vent'anni dalla politica estera italiana la sua mente più brillante: “[...] in una politica estera che sia una politica e non un semplice sommario di sentimenti e di risentimenti, bisogna che ai posti più delicati vadano gli uomini che, su tutto il terreno, siano d'accordo col pensiero

---

43 Si veda, a questo proposito, il fondo archivistico di Samuel Hoare presentato in M.J. Cereghino e G. Fasanella, *Nero di Londra. Da Caporetto alla marcia su Roma: come l'intelligence militare britannica creò il fascista Mussolini*, Chiarelettere, Milano 2022; sui finanziamenti francesi si veda G. Salvemini, *Mussolini diplomatico*, Donzelli, Roma 2017, pp. 9-10; del Primo Ministro britannico Andrew Bonar Law Carlo Sforza scrive che “[f]orse si illuse che, restando, avrebbe potuto limitare l'influenza degli avventurieri nutriti di fondi segreti senza limite e fornenti al povero Mussolini piani ‘grandiosi’.”, Sforza, *L'Italia dal 1914 al 1944 quale io la vidi*, op. cit., p. 149.

44 NA, FO 371/43940, 29 gennaio 1944.

del nuovo governo”⁴⁵. Scrisse Gaetano Salvemini che “[d]a quel momento in poi la politica estera dell’Italia non è stata più fatta dai diplomatici italiani”⁴⁶. Indubbiamente, l’Italia era stata “rimessa in riga”, per usare i termini del segretario privato di Lloyd George. Fu proprio Winston Churchill, nel 1927, a dichiarare che “anche lui, se fosse italiano, indosserebbe la camicia nera”⁴⁷. I conservatori britannici non erano del resto gli unici a plaudere alle dimissioni dell’Italia giolittiana. Quattro mesi dopo il brutale assassinio di Giacomo Matteotti, l’ambasciatore sovietico Konstantin Jurenev, tradendo – come scrisse Antonio Gramsci dal carcere – la fiducia degli operai italiani, invitò Mussolini a una cena di gala in ambasciata⁴⁸. Nel 1943, al rientro di Carlo Sforza nelle macerie del nostro paese, sarebbe stato lo stesso connubio anglo-sovietico a boicottarne l’assunzione di un ruolo di primo piano, che tanto avrebbe giovato all’Italia.

Tornando al 1923, Carlo Sforza non prese dunque parte alla Conferenza di Losanna. Incontrò in treno per caso uno dei membri della delegazione kemalista, il quale gli confidò: “Noi vi eravamo così riconoscenti quando ci aiutaste a Costantinopoli durante i nostri cattivi giorni. Adesso ve lo siamo ancora di più di non essere alla Conferenza”⁴⁹.

---

45 Zeno, op. cit., pp. 119-120.

46 Salvemini, op. cit., p. 30.

47 Intervista del gennaio 1927, citata in G. Salvemini e G. La Piana, *What to do with Italy*, Duell, Sloan and Pearce, New York 1943, p. 74.

48 M. Caratozzolo e G. Fabre, “Non solo un piccolo nucleo all’interno della straordinaria Armata Rossa”. *Nuovi documenti russi sulla storia del PCI*, Quaderni di storia, XCV(2022), p. 8.

49 Sforza, *Costruttori e distruttori*, op.cit., p. 104.